

РОЗДІЛ V. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД НАВЧАЛЬНО- ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ТА НАУКОВО- ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

УДК 155.9

В. І. Коновальчук

ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена розгляду основних підходів до дослідження психологічних чинників творчої діяльності особистості, різновидом реалізації якої є науково-дослідницька діяльність. У якості психологічних механізмів життєтворчості людини розглядаються психологічні захисти. Представлені результати виявленої емпіричним шляхом залежності показників креативності із особистісною проблематикою учителів початкових класів.

Ключові поняття: *життєтворчість, творчий процес, психологічні захисти, креативність, особистісна проблема, самопізнання, творчий потенціал особистості, науково-дослідницькі здібності.*

Постановка проблеми. Серед науково-психологічних проблем, які в контексті культурно-історичної трансформації суспільних цінностей не лише не втратили своєї актуальності, а й набувають особливої значущості в системі суспільних прогресивних тенденцій, – проблема творчості. Сучасне зростання інтересу до цієї проблеми зумовлене інтенсивною динамікою суспільно-економічних процесів. Темпи науково-технічного прогресу вимагають, з одного боку, стабільного генерування нових ідей, на основі активної пізнавально-дослідницької життєвої позиції особистості, і впровадження їх у суспільну реальність, з іншого боку, – особистісної адекватності технічному, економічному рівню середовища, на основі творчої спроможності людини до динамічної взаємодії з ним. Реалізація окресленого кола проблем пов'язується найперше із освітньою галуззю, кожна ланка якої системою навчально-виховної взаємодії має орієнтуватися на розкриття творчого потенціалу дитини, зокрема розвитку її науково-дослідної активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових напрацювань з проблеми творчості дозволяє визнати у якості основних парадигм тлумачення сутності і механізмів творчої реалізації людини

психоаналітичну та діалектико-матеріалістичну концепції, на засадах яких розвиваються сучасні дослідження.

У класичному психоаналізі творчість, мистецтво розглядалися як спосіб примирення принципу задоволення та принципу реальності шляхом витіснення із свідомості людини соціально та культурно неприйнятних імпульсів. Тому творчість визнавалася у ролі засобу, який забезпечує підтримку психічної рівноваги особи, знімаючи гостроту реальних конфліктів, понижуючи ймовірність виникнення симптомів чи психічних розладів. На рівні індивідуальної психіки це досягається шляхом реалізації її творчого потенціалу чи творчого самоочищення в результаті сублімації – переведення енергії несвідомих потягів на соціально прийнятну ціль – творчу діяльність. З. Фрейд вважав основною функцією творчості – компенсацію невдоволеності особи реальним станом речей (мається на увазі як творець, так і люди, яких приваблюють твори мистецтва через ілюзорну можливість задоволення своїх несвідомих потягів). Попри визнання за творчістю компенсаторної функції, З. Фрейд зауважував, що вона не єдина і не завжди основна. Автор психоаналізу виділяв такі властиві мистецькій творчості функції, як співпереживання, почуття ідентифікації, нарцистичне задоволення.

Заслугує на увагу думка З. Фрейда щодо мистецької творчості як області людської діяльності, в якій найповніше відображаються глибинні зв'язки психіки, зокрема, між примітивним і складним, архаїчним і сучасним, реальним і бажаним. Окрім цього, цінність творчої діяльності автор вбачає в тому, що митець набуває підвищеної здатності сублімації своїх несвідомих потягів за рахунок чого, не вдаючись до неврозу, може досягнути відчуття всемогутності.

В основі діалектико-матеріалістичної парадигми принцип творчої самодіяльності сформульовано С. Рубінштейном. У відповідності до нього, творчий акт є головним механізмом розвитку людини. Означений принцип вказує на два аспекти творчого акту: 1) спрямований назовні і втілений в матеріальному результаті творчості; 2) спрямований всередину – який реалізується в змінах особистості людини в результаті її творчої активності.

На цих засадах набули розвитку ідеї стосовно реалізації в творчості вищої інтеграції людини як неповторної цілісної індивідуальності (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, І. Семенов, С. Степанов).

Сформульована Л. Виготським соціально-історична і соціально-культурна парадигматика мистецтва визначила продуктивне дослідження психології творчості, суті мистецтва, яке базується на єдності біологічних і соціальних компонентів, емоційних і рефлексивних підструктур.

Найбільш суттєвими тенденціями сучасного розвитку психології творчості є поступове витіснення принципу діяльності принципом взаємодії. Таким чином, визначальності набуває системний підхід, в основі якого лежить взаємодія, взаємозв'язок. Вагомою і досить вираженою

тенденцією є поступове об'єднання когнітивного і особистісного аспектів психології творчості та поступове утвердження розуміння творчості як форми розвитку. Таким чином, утверджується нове розуміння творчості як розвивальної взаємодії, а психологія творчості стає наукою про психологічні механізми розвитку живих систем, побудованих на принципі їх внутрішньосистемної взаємодії.

Використовуючи системний підхід до вивчення творчості, Я. Пономарьов сформулював важливий принцип формування, розвитку та реалізації творчих здібностей: у розвинутому психологічному механізмі поведінки етапи його розвитку, трансформуючись, перетворюються в структурні рівні його організації і виступають як функціональні стадії вирішення творчих задач. Основна особливість центральної ланки психологічного механізму творчості – єдність інтуїтивного і логічного. Функція інтуїтивного (несвідомого) – створення нового. Функція логічного (раціонального, рефлексивного) – його виявлення і втілення.

Фундаментальним напрямком у психології творчості є розробка методів активізації творчої діяльності особистості (метод гірлянд асоціацій або метафор Г. Я. Буша, узагальнений евристичний метод О. М. Половинкіна, метод «морфологічного аналізу» Ф. Цвіккі).

Розгорнутою системою гнучких впливів на особистість є система творчого тренінгу КАРУС (В. Моляко), якою передбачено стимулювання творчого потенціалу особистості, забезпечення поштовху до творчості, нагромадження відповідного потенціалу, перспективну творчу ефективність. Важливо, що комбінації методів у системі КАРУС зорієнтовані на врахування особливостей індивідуальної творчої мисленнєвої діяльності людини.

У сучасних наукових працях відстежуються ідеї переміщення акцентів у проблемі творчості із соціально значущого продукту, створеного особистістю на саму особистість. Так, результат творчості може бути індивідуально значущим, виступаючи спонуканими своєрідного унікального особистісного розвитку творця (В. Шинкарук). Разом з тим результати творчої діяльності можуть мати і негативне значення як для самого творця, так і для суспільства (Д. Дубровський). Тому при обґрунтуванні феномена творчості необхідно враховувати весь спектр індивідуальних проявів особистості, не обмежуючись виключно критерієм соціальної цінності.

У контексті проблеми життєтворчості передбачається виявлення всіх життєвих стосунків особистості в різноманітних аспектах самоствердження та самореалізації. Вітчизняні філософи В. Шинкарук, Л. Сохань, Н. Шульга, І. Бекишина, П. Соболев схильні розглядати творчу діяльність людини як «її самодіяльність, самозміни, саморозвиток».

Таким чином, творчу діяльність визначають, з одного боку, як оригінальні результати (продукти) людської діяльності, а з іншого, – як

своєрідність процесу, детерміновані індивідуальними особливостями суб'єкта, особистісну динаміку. В означеній сукупності елементів творчої діяльності найбільш вагомим для поглиблення розуміння її механізмів є творчий суб'єкт. Саме тому наукове дослідження проблеми має ґрунтуватися на пізнанні індивідуальних психологічних механізмів особистості як засад неординарно-творчого характеру, життєвої активності, психологічних умов розвитку на ранніх етапах онтогенезу навчально-дослідницької активності особистості.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, у системі структурних компонентів психіки, якими зумовлюються її своєрідні прояви, на увагу заслуговує таке системне утворення як психологічні захисти. Попри певне використання теоретичних положень психоаналізу щодо психологічних захистів у поясненні особливостей життєтворчості як в класичному (аналіз З. Фрейдом дитячих опорів Леонардо да Вінчі, проблематики Ф. Достоєвського), так і в літературно-практичному (С. Павличко при вивченні життя і творчості М. Коцюбинського, С. Балій в аналізі творчості Т. Г. Шевченко), та в автобіографічному (С. Далі «Щоденник одного генія») напрямках належного рівня розкриття не набула проблема ролі психологічних захистів у своєрідності творчої діяльності людини.

Використання наукових і практичних надбань глибинної психології у реалізації освітніх завдань спроможне забезпечити якісний рівень навчально-виховної взаємодії, зокрема і з проблеми розвитку науково-дослідницького потенціалу учасників цього процесу. З метою більш повного і змістовного розкриття феномена творчості в його індивідуально-неповторному вираженні необхідно дослідити роль психологічних захистів особи як глибинної системи психіки, що детермінує перебіг психічних процесів, їх вияв у соціальному середовищі.

Поява поняття «психічний захист» зумовлена розвитком З. Фрейдом психоаналітичної теорії особистості. У контексті дослідження трьох інстанцій людської психіки («Воно», «Я» та «Над-я») автор вживає термін «захист» як найбільш загальну назву для всіх типів механізмів, які «Я» використовує для подолання внутрішніх конфліктів. Такі конфлікти зумовлюються суперечливістю інстинктивних потреб, керованих принципом задоволення та вимогами суспільства. Виникнення конфлікту супроводжується відчуттями страху, докорів сумління, тривоги. Засоби, які використовує особистість («Я») для подолання таких станів, у психоаналізі отримали назву «захисні механізми».

Теоретичне обґрунтування захисних проявів особистості, класифікацію та опис різноманітних форм захисту зробила А.Фрейд. Авторка описує захисні механізми як діяльність «Я», що проявляється під впливом дії, потягів чи афектів, які беруть початок з інстанції «Воно». «Воно» функціонує автономно, не узгоджуючись зі свідомістю. Окрім цього, А. Фрейд зауважує, що «Я» займає захисну позицію, коли та чи інша загроза з боку «Воно» не має конкретного предметного орієнтиру.

Мова йде про уявлення можливої реальної небезпеки, яка супроводжується афектом.

Важливою є думка А. Фрейд щодо фіксованого використання суб'єктом певних способів психічного захисту, що спричиняє ригідність психіки, формування симптомів. Психоаналітичні дослідження, як відомо, базувались на клінічній практиці, проте Анна Фрейд висловлює думку, що захисні механізми мають місце у поведінці кожної психічно здорової людини. Заслугою А. Фрейд є опис різноманітних функціональних проявів захисних механізмів, які зумовлюються заміщенням потреби, обтяженої заборонами чи іншими умовами.

У працях послідовників психоаналітичної теорії психологічні захисти розглядалися в контексті інших проблем. Проте деякі психоаналітики зосереджували увагу на дослідженні окремих захисних форм психіки. Так, А. Адлер досліджує механізм компенсації та гіперкомпенсації як форми захисних реакцій на відчуття неповноцінності.

Згідно з теорією Г. Саллівена, виникнення захисної активності спричинюється потребою в безпеці та уникненні тривоги. На думку автора, названа потреба реалізується через вибіркову увагу, тобто ігноруванням тих стимулів, які викликають психічний дискомфорт.

На думку К. Хорні, захисний механізм може проявлятися в перенесенні власних конфліктів на інших людей, зовнішню ситуацію, що деструктивно впливає на спілкування. У поле уваги дослідниці потрапив такий захисний механізм, як ідеалізація власного образу.

Представник гуманістичної психології Е. Фромм вважає, що захист зумовлюється відчуттям самотності і проявляється в конформізмі, який може бути несвідомим.

У працях іншого представника гуманістичної психології К. Роджерса вказується на дезадаптаційні функції психологічного захисту. Оскільки функція захистів полягає в збереженні суб'єктивних цінностей та уявлень про себе («Я – концепція»), то поступово це призводить до відриву від реальності і формування неадекватного уявлення про себе.

Таким чином, у дослідженнях неофрейдистів, представників гуманістичної психології увага акцентується на деструктивних проявах психологічних захистів, їх ролі у дезадаптації суб'єкта. Психологічні захисти розглядаються як взаємнопов'язані між собою механізми.

У теорії особистості К. Левіна також відображені явища захисних проявів. Нам імпонує підхід дослідника до проблеми заміщуючої дії. Згідно з К. Левіним, здійснення бажання, задоволення певної потреби може бути відхиленням від початкової мети і спрямованим на іншу ціль. Особливо це стосується квазіпотреб, які перебувають поза структурою вітальних потреб людини. Науковець обґрунтовує думку, що при диференційованості психіки дорослої людини квазіпотреби можуть перебувати в стані комунікації, при якому психічна енергія, за певних

умов, переходить з однієї системи в іншу. К. Левін робить висновки: заміщення залежить від ступеня напруги системи, бо саме сила напруги визначає ефективність заміщення; недосяжність мети призводить до символічного заміщення (за термінологією автора – заміщення в «ірреальній сфері»). Дослідник гіпотетично передбачає, що людина може відчувати задоволення з боку заміщуючої дії, яка є лише символом тієї первинної дії, на яку було спрямовано намір. Такою ірреальною сферою може бути суб'єктивна творча реальність (наприклад, сюрреалізм, абстракціонізм і т. п.).

У сучасних психологічних дослідженнях поняття «психологічний захист» знаходиться на стадії подальшого вивчення й обґрунтування. Деякі вчені захисну поведінку вважають зумовленою самою природою людини (І. Сельє, І. Павлов). На думку Ф. Бассіна, психологічні захисти є нормальним, постійно діючим механізмом, який може широко спостерігатися не лише при конфліктах свідомого та несвідомого, а й тоді, коли травмуючі суперечливі фактори усвідомлюються суб'єктом.

Узагальнюючи теоретичні надбання з проблеми психологічних захистів, О. Романова, Л. Гребенников підкреслюють, що вони є продуктами онтогенетичного розвитку. Вони розвиваються як специфічні засоби соціально-психічної адаптації і націлені на керування емоціями різної модальності. Механізми захисту, що початково розвиваються як засоби адаптації, можуть за певних умов забезпечувати протилежний стан дезадаптації і перманентного конфлікту.

Раннє формування та несвідомий характер механізмів психологічного захисту зумовлює імперативність їх впливу на життєдіяльність людини та труднощі контролю їх функціональних проявів. Окрім цього, у відповідності із первинними життєвими потребами людини, система психологічних захистів функціонує як регулятор розподілу психічної енергії з метою забезпечення психічної рівноваги: як внутрішньої – за рахунок зменшення невротичного стану, стану тривожності, напруги в результаті загострення інтрапсихічних суперечностей (так, витіснення дезактуалізує конфліктогенний зміст, механізм проєкції переносить на інший об'єкт і т. д.); так і зовнішньої – через адаптацію до умов зовнішнього середовища з можливістю реалізації психічного потенціалу в певних об'єктах пізнання, пошуку, дослідження.

Теорія психічних захистів завдячує своїм походженням і розвитком клінічному психоаналізу З. Фрейда. Клінічна практика ґрунтується на діагностиці і терапії гіперфункцій, ригідних функцій, механізмів, психологічних захистів, енергетична сила яких виявляється спроможною детермінувати психосоматичні симптоми.

У ході проведення діагностико-корекційних тренінгових груп: особистісного зростання, креативних тренінгів зі слухачами курсів підвищення кваліфікації у Черкаському обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників, зокрема із учителями

початкових класів, було досліджено динаміку показників креативності та особистісної проблематики. Під особистісною проблематикою ми розуміємо такий стан загостреної внутрішньої суперечності особи, який зумовлює стереотипні функції психічних захистів, що проявляються в особистісній ригідності, конфліктогенності – показниках, які ускладнюють, а часом і унеможливають процес життєтворчості. Тому саме означені психічні чинники ми діагностували на різних етапах діагностико-корекційної роботи в тренінгових групах з метою виявлення кореляції.

Результати досліджень представлені у вигляді діаграм:

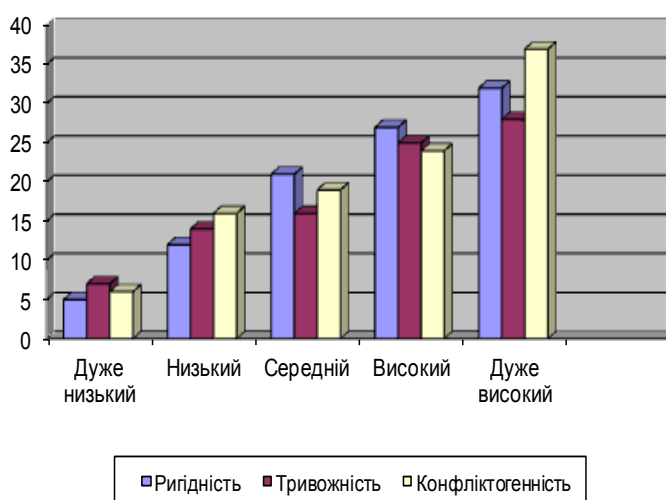

Рис.1. Діаграма рівня особистісної проблематики (початковий зріз)

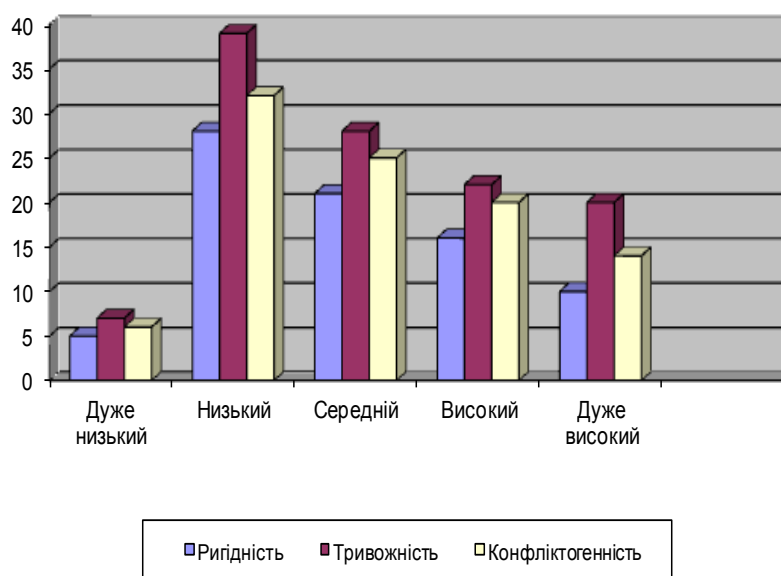

Рис.2. Діаграма рівня особистісної проблематики (кінцевий зріз)

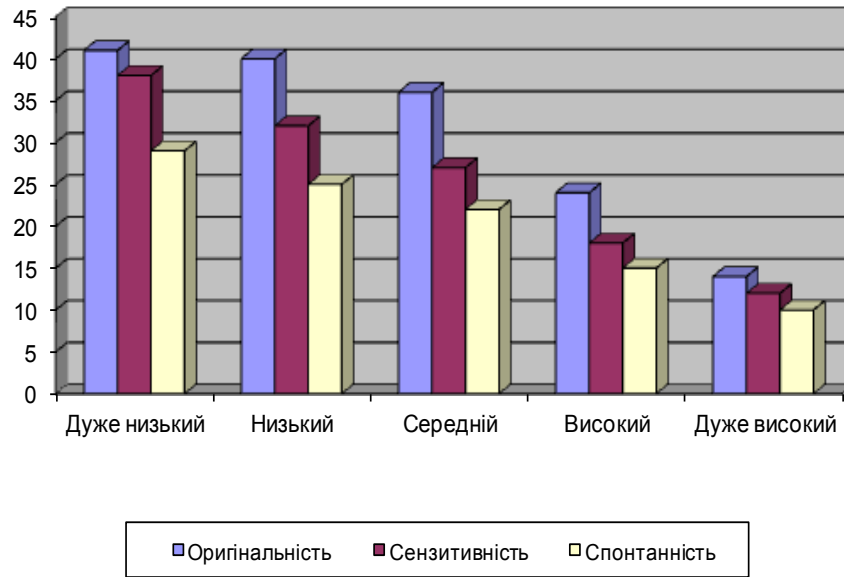

Рис.3. Діаграма рівня креативності (початковий зріз)

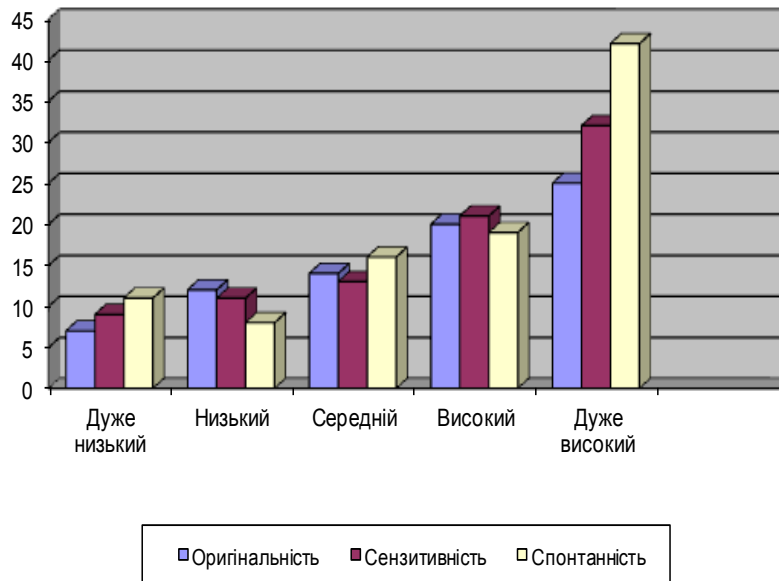

Рис.4. Діаграма рівня креативності (кінцевий зріз)

Висновок. Система психологічної роботи в групах креативних тренінгів для учителів, зорієнтована на пізнання і освідомлення психічних захистів, забезпечує підвищення рівнів спонтанності, сензитивності та оригінальності – складових креативного потенціалу педагога, оптимізація та розкриття якого визначає успішність навчально-виховної взаємодії, спрямованої на розвиток у дітей науково-дослідницьких здібностей.

Список використаної літератури

1. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : Академический проект, 1997. – 256 с.
2. Александер Ф., Селесник Ш. Человек и его душа: познание и врачевание от древности до наших дней / Ф. Александер, Ш. Селесник. – М. : Изд-во Агенства Яхтсмен, 1995. – 604 с.
3. Бассин Ф. В. Сознание «бессознательное» и болезнь // Вопросы философии. – 1971. – № 9. – С. 90–92.
4. Блюм Г. Психоаналитические теории личности / Г. Блюм. – М. : КСП, 1996. – 247 с.
5. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. – Л. : ЛГУ, 1984. – 320 с.
6. Гринсон Р. Практика и техника психоанализа / Р. Гринсон. – Новочеркасск, 1994. – 342 с.
7. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу : Пер. с англ. – СПб. : Евразия, 1997. – 430 с.
8. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 1995. – 338 с.
9. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А. Фрейд. – М. : 1993. – 141 с.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – М. : Наука. – 1989. – 456 с.
11. Фрейд З. Избранное. – Книга 2 / З. Фрейд. – М. : Московский рабочий, 1990. – 176 с.
12. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – 447 с.

Валентина Коновальчук. Психологические факторы жизнетворчества личности.

Статья посвящена рассмотрению основных подходов к исследованию психологических факторов творческой деятельности личности, разновидностью реализации которой является научно-исследовательская деятельность. В качестве психологических механизмов житнетворчества человека рассматриваются психологические защиты. Представлены результаты выявленной эмпирическим путем зависимости показателей креативности с личностной проблематикой учителей начальных классов. Прогрессивная динамика показателей в системе психологической диагностико-коррекционной работы тренингов позволяет признать их состоятельность в решении проблемы развития научно-исследовательского потенциала личности.

Ключевые понятия: житнетворчество, творческий процесс, психологические защиты, креативность, личностная проблема,

самопознание, творческий потенциал личности, научно-исследовательские способности.

Valentina Konovalchuk. Psychological Preconditions of Personality's Life and Creativity Implementation.

The main approaches to the study of psychological factors of creative personality's activity are considered in the article. Special attention is paid to the research activity as a kind of creative activity. Psychological defence mechanisms are viewed as psychological mechanisms of personality's life and creativity implementation. The results of the empirical research show the dependence of the creativity index and primary school teachers' personal problems. The author underlines the essential role of psychological trainings based on diagnostic and corrective work in solving the problem of individual's scientific and research potential development.

Key words: *life and creativity implementation, creative process, psychological defence, creativity, personal problem, self-cognition, creativity potential, scientific and research skills.*

УДК 155.9

Т. В. Шелег

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ
ЗДІБНОСТЕЙ ДИТИНИ НА ЕТАПІ РАННЬОГО ОНТОГЕНЕЗУ**

У статті аналізуються соціальні та психологічні передумови розвитку творчих здібностей як необхідних складових навчально-дослідницької активності дитини. Особлива роль відводиться самоактуалізації як основному чиннику розкриття творчого потенціалу особистості, а також ролі сім'ї та педагога у цьому процесі. Окреслюються вихідні науково-психологічні засади розробки проблеми розвитку навчально-дослідницьких умінь учнів.

Ключові слова: *творча діяльність, навчально-дослідницькі уміння, самоактуалізація, соціальна ситуація розвитку, творчий потенціал.*

Постановка проблеми. Сучасний темп розвитку суспільства та зумовлена цим потреба модернізації системи освіти передбачають підвищення вимог до виявлення і розвитку особистісного потенціалу усіх учасників педагогічної взаємодії. Особливої актуальності у цьому контексті набуває проблема розвитку творчих здібностей учня як складових навчально-дослідницьких умінь, які є винятково важливими у розгортанні пізнавальних процесів, оскільки забезпечують успішність навчальної діяльності.

Метою статті є розгляд навчально-дослідницьких умінь у системі творчих здібностей особистості. А оскільки їх характерною рисою є